

УДК 341.322.5(497.11)"1941/1945"(093)
94(497.11)"1914/1918"(093)
355.425.2(497.11)"1914/1918"(093)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2025.2.pis.13-38>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 17. 5. 2025.

Прихваћен/Accepted: 17. 7. 2025.

Милован ПИСАРИ

Институт за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду
milovan.pisarri@ifdt.bg.ac.rs
ORCID: 0000-0002-9954-3827

Валентијина ЦВЕТКОВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ

Правни факултет Универзитета у Београду
valentina.cvetkovic@ius.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0007-1830-7464

Кажњавање „сарадника окупатора” у Србији после Првог светског рата: правни аспекти

АПСТРАКТ: Током Првог светског рата територија Краљевине Србије подељена је на две окупационе зоне: централни и западни део заузели су Аустроугари, док су источни и јужни део припојени Бугарској. Окупациони апарати имали су изразито репресиван карактер. Нарочито на територијама под бугарском окупацијом извршени су ратни злочини и примењена је политика бугаризације српског становништва. На крају рата, државне власти Краљевства, а касније Краљевине СХС поставиле су питање кажњавања страних ратних злочинаца, али и „домаћих сарадника”, односно поданика који су сарађивали са окупаторима или коју су имали неку корист од окупације. У чланку се анализира питање кажњавања „сарадника окупатора” на територији бивше Краљевине Србије, на основу постојеће литературе и до сада некористићене грађе Министарства правде Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, ратни злочинци, сарадња са окупатором, Казнени законик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, првостепени судови.

Увод

Први светски рат у Краљевини Србији био је готово непрекидно предмет интересовања историографије, која је током деценија расветлила тај период узимајући у обзир највише његове војне, политичке, дипломатске и економске аспекте.¹ Посебна пажња посвећена је животу под окупацијом, нарочито у аустроугарској окупационој зони² и у главном граду Београду,³ а последњих година све присутније је питање злочина над цивилним становништвом⁴. Објављене су и важне студије о послератном периоду и одређеним аспектима последица рата.⁵

¹ О Првом светском рату у Србији постоји велики број публикација. Међу најзначајнијим су: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату* (Београд: Српска књижевна задруга, 1984); Миливоје Перовић, *Устџанак на јују Србије 1917: Тојлички устџанак* (Београд: Војно дело, 1954); *Научни скупи Србија 1915. године: Зборник радова*, ур. Љиљана Алексић, Даница Милић (Београд: Историјски институт, 1986); *Научни скупи Србија 1916. године: Зборник радова*, ур. Славенко Терзић (Београд: Историјски институт, 1987); *Научни скупи Србија 1917. године: Зборник радова*, ур. Славенко Терзић (Београд: Историјски институт, 1988); *Србија 1918. године и стварање југословенске државе: Зборник радова*, ур. Љиљана Алексић-Пејковић, Славенко Терзић (Београд: Историјски институт, 1989); *Србија на крају Првог светског рата: Зборник радова*, ур. Славенко Терзић (Београд: Историјски институт, 1990); Данило Шаренац, *Тој, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914–2009* (Београд: Институт за савремену историју, 2014); Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917* (Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 2009).

² Видети: Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године* (Београд: Чигоја штампа, 2000); Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату* (Београд: Историјски институт, 2006); Душица Бојић, *Српске изданице у Првом светском рату (1914–1921)* (Београд: Завод за уџбенике, 2007).

³ За контекстуализацију теме овог чланка од посебне важности је књига: Милош Брун, *Београд у Великом рату: у очима савременика* (Београд: Архипелаг, 2017).

⁴ Видети: Милован Пизари, *На Балканском фронту. Рат и злочини против цивилног становништва у Србији од 1914. до 1918* (Нови Сад: Прометеј, 2019); Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Стварање српског народа у Србији* (Београд: Историјски музеј, 2000); Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације* (Лесковац: Народни музеј Лесковац, 1988).

⁵ Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира: 1919–1920* (Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1969); Димитар Тасић, *Рат после рата: Војска Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920* (Београд: Утопија, Институт за стратегијска истраживања, 2008).

Изучавању периода окупације допринели су сећања и дневници објављени како у међуратном периоду, тако и после Другог светског рата.⁶ Управо та дела омогућила су историчарима не само да стекну детаљно знање о одређеним догађајима које је било немогуће сазнати из сувопарне архивске грађе него и улазак у свакодневни живот обичних људи у новонасталим околностима, нарочито у градовима и варошицама. Кроз речи савременика и очевидаца било је могуће видети пре свега потешкоће које су ратно стање и окупација донели народу: неретко се у тим сећањима појављују глад, страх, неизвесност и брига о својим драгима који су са војском прешли Албанију. Славка Михајловић, докторка која је остала у Београду и радила у државној болници за време аустроугарске окупације, написала је 9. јануара 1917: „На улици се виђа све већи број деце како стоје на мразу и просе. Овога месеца издаје се само кукурузно брашно. Народ жалосно гледа у излоге трговина у којима су изложени бело пециво, заклана живина и разне ђаконије, али само за окупаторе.”⁷ Становништво је, наиме, тада добијало од општине само брашно, углавном кукурузно, понекад шећер и маст. Остало је морало да се купује на црној берзи или директно код сељака у околним селима.⁸ У крајевима под бугарском окупацијом, где су српске институције, школе, цркве па чак и језик забрањени, а народ био на удару тешких репресивних мера и многобројних злочина, ситуација је била много тежа. Војислав Саватијевић у својим послератним мемоарима, сећајући се понашања Бугара у Нишу и периода док је био интерниран у Бугарској, написао је: „Претреси, пљачке, убиства и одвођење у ропство мирног становништва, насиља и дивљаштва Бугара над својом браћом, превазишли су прошле векове.”⁹

⁶ Видети нпр.: Драгиша Лапчевић, *Окупација* (Београд: Штампарија Туцовић, 1926); Tihomir Marinković, *Iz tičnih dana za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena* (Leskovac: Soko, 1931); Stevan Maksimović, *Uspomene iz okupacije nemačke, austrijske i bugarske 1914–1918* (Београд: Г. Кон, 1919); Славка Михајловић, *Облаци над љагом* (Београд: ДОЗ, 1955); Божа Николајевић, *Под Немцима* (Београд: Просвета, 1923).

⁷ Михајловић, *Облаци над љагом*, 160.

⁸ Предраг Милојевић, „Кад сећања оживе”, у: *Београд у сећањима 1900–1918*, прир. Павле Савић, Војислав Ђурић, Раде Кушић, Ристо Тошовић, Милан Ђоковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1977), 205.

⁹ Војислав С. Саватијевић, *Смрти и Васкрс. Размишљања и утисци у Бугарском ропству 1917. године* (Београд: Штампарија „Дом малолетника”, 1928), 77.

На крају рата, када је јасно било да су окупатори били одговорни за масовне злочине и за привредно уништење земље, власти нове државе приступиле су прикупљању података како о жртвама, тако о злочинима. Након истраживања познатог криминолога Родолфа Арчибалда Рајса успостављена је посебна међусавезничка комисија која је испитивала дешавања у свим окупираним крајевима и која је објавила детаљан извештај о томе; састављени су спискови убијених и интернираних људи, силованих жена, реквизиција, уништених институција, са циљем да се на Конференцији мира у Паризу покрене питање кривичног гоњења одговорних лица и питање материјалне одштете. Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца доставила је, између осталог, поред спискова аустроугарских, и списак са именима 500 бугарских злочинаца.¹⁰ Паралелно с тим, поставило се питање кажњавања оних који су на један или други начин сарађивали са окупатором и нанели штету и држави и грађанима, односно оних који су имали активну улогу у окупационим режимима, који су од њих имали одређену корист и који су *de facto* издали своју отаџбину. У овом раду се анализира управо питање сарадње са окупатором и послератно кажњавање сарадника са окупатором, најпре из правне перспективе, у циљу отварања нове истраживачке теме коју је историографија у Србији скоро у потпуности занемарила. У том смислу рад жели да скрене пажњу на феномен који је, како је немачки историчар

¹⁰ О Међусавезничкој комисији и делегацији Краљевине СХС у Паризу видети: Milovan Pisarri, *Rad Međusavezničke komisije za ispitivanje bugarskih zločina u Srbiji u Prvom svetskom ratu. Od Skoplja do Pariza*, u: *Zbornik radova sa međunarodnog skupa Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i velike sile*, prir. Srđan Rudić, Miljan Milković (Beograd: Institut za strategijska istraživanja, Istorijski institut, 2016), 517–529; Међусавезничка комисија радила је око шест месеци и прикупила огроман број бугарских докумената и сведочења. Велики број објављен је у следећем извештају: „Interallied Commission on the Violation of the Hague Convention and of the Principles of the International Law Committed in 1915–1918 by the Bulgarians in Occupied Serbia”, *Report of the Interallied Commission on the Violation of the Hague Convention and of the Principles of the International Law Committed in 1915–1918 by the Bulgarians in Occupied Serbia* (Paris: Imprimerie Yougoslavia, 1919). Извештаји и друга дела Родолфа Арчибалда Рајса недавно су објављени у посебним издањима Завода за уџбенике и Криминалистичко-полицијског универзитета под називом *Родолф Арчибалд Рајс: изабрана дела*. Извештаји о злочинима објављени су у: Милоје Пршић (прир.), *Родолф Арчибалд Рајс: изабрана дела. О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*, књ. 1 (Београд: Завод за уџбенике, Криминалистичко-полицијски универзитет, 2019)

Фабијан Лем приметио, постојао откада постоје ратови и окупације страних територија, а чију савремену политичку и историографску концепцију у основи обликују догађаји из Другог светског рата и његове последице.¹¹ Полазећи од овог битног запажања, рад не узима у обзир дефиниције и описе „колаборационизма” који се односе на Други светски рат, не желећи да се исти ретроактивно примене и над догађајима из Првог светског рата чији се узроци и токови суштински разликују од периода када се Европа нашла под нацизмом и фашизмом. Уместо тога, интерпретативни оквир позива се на закључке енглеског историчара Џејмса Конелија, који је говорио о административној, економској, политичкој сарадњи са окупатором као о „нечасном понашању” (*mauvaise conduite*) одређеног дела становништва.¹² Рад се такође позива на анализу белгијског историчара Хавијера Русоа о послератним суђењима и законском оквиру у Белгији и Француској цивилима оптуженим за „контакте” са окупатором: само у случају Белгије током 1919. године од око 5000 оптужених око 3000 је осуђено на основу новог законског оквира донетог управо због кажњавања „сарадника” окупатора, и то због економске, војне, политичке подршке или због потказивања.¹³

Поред постојеће литературе о ратном периоду, нарочито у вези са злочинима против цивила, као и малог броја радова који се баве питањем сарадње са окупатором у том периоду, у раду се користе мемоари објављени у међуратном периоду, штампа, а нарочито до сада неискоришћена грађа фонда Министарства правде Краљевине Југославије која се чува у Архиву Југославије. Управо та грађа илуструје размере тог питања и сву проблематику са којом су се нове власти суочиле.

Законодавни оквир

Сарадња са окупатором постојала је, дакле, не само у Београду већ и у другим деловима бивше Краљевине Србије. Реч је о појави која

¹¹ Fabian Lemmes, „Collaboration in Wartime France, 1940–1944”, *European Review of History* – *Revue européenne d'histoire*, vol. 15, 2/2008, 157.

¹² Видети: James E. Connolly, „Mauvaise Conduite. Complicity and Respectability in the Occupied Nord, 1914–1918”, *First World War Studies*, vol. 4, 1/2013, 7–21.

¹³ Xavier Rousseaux, „Post-war Repression”, *International Encyclopedia of the First World War*, datum pristupa 18. 3. 2025, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war-repression/>.

се често јавља на окупираним подручјима, попут Француске. Управо полазећи од кривичног гоњења Француза који су сарађивали са Немцима, у пролеће 1919. године разне новине као *Полиџика*, *Демократија* и *Самоуправа* позивале су на покретања судских поступака против оних грађана који су се током окупације компромитовали.¹⁴ Истовремено, грађани окупљени у зборовима или у удружењима у Београду, Пироту, Параћину и Обреновцу почели су да се организују, да прикупљају податке и подносе пријаве против оних који су служили непријатељу за време окупације.¹⁵ Захтеви о кажњавању тих лица појавили су се и током дискусија посланика Привременог народног представништва.¹⁶

Један од главних проблема за домаће правосуђе био је сличан проблему који је имала делегација Краљевине СХС у Паризу, када је морала да се суочи са недостатком одговарајућих правних норми из међународног права за процесуирање дешавања из Првог светског рата, нарочито по питању масовних злочина над цивилима који су у неким случајевима имали и карактер истребљења.¹⁷ Сличан проблем је важио и за проналажење и процесуирање домаћих сарадника окупатора: у правном систему Краљевине (тачније Краљевства до 1920. године) Срба, Хрвата и Словенаца нису постојали посебни закони о тој материји. Због тога је одлучено да се примени Казнени законик Краљевине Србије. Наиме, већ 22. фебруара 1919. године Министарски савет Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, на предлог министра правде, проширио је законске главе IX и X Криминалног (Казненог) законика за Краљевину Србију на цело подручје Краљевства. Глава девета „О злочинствима и преступлењима противу Отачества, владатеља и устава” примењивана је у случајевима сарадње са окупатором. На основу тога, предвиђена је казна затвора од десет до двадесет година за грађане „који са страним правителством у сношење ступи, да ово на рат противу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца наведе, да се као издајник отечества казни”, док грађанин „који у

¹⁴ Марко Пејовић, „Београдска штампа о суђењима за сарадњу са окупаторима у Србији 1918–1920. године”, *Годишњак за друшћвену историју* 1–3/2005, 85–86.

¹⁵ Исто, 86–87.

¹⁶ Исто, 87–88.

¹⁷ Управо због тога Комисија о ратној одговорности и примени санкција у Паризу израдила је извештај са 32 врсте злочина почињених од стране Централних сила у окупираним територијама; Видети: Пизари, *На Балканском фронту*, 329.

време рата, који се противу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца води, прими се службе у непријатељској војсци и противу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца или његових сајузника бори, да се казни као издајник са двадесет година робије”. Казна затвора од три до десет година предвиђена је за грађанина „који је пре у туђој војеној служби био, па и даље, пошто је рат противу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца поведен, у тој служби остане и противу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца или његових сајузника бори се”. Члан 85 Законика експлицитно се односио на сарадњу са непријатељем: „грађанин који, докле рат противу Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца траје, силу непријатељску са знањем потпомаже, или војсци Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца или његових сајузника штету наноси, да се казни робијом до двадесет година”. Казна од двадесет година затвора предвиђена је за врло конкретне видове сарадње, нарочито у случајевима када због нечијег деловања официри или војници падну непријатељу у руке, или кад су у питању „тврдиње, богази, чувана места или друге утврђене или обранителне тачке”, када непријатељу падну у руке материјали и оружје за ратне потребе, када дотични подстиче дезертерство или саопшти непријатељу планове ратних операција, или генерално помаже непријатељу.¹⁸ Глава девета је даље предвидела казне, понекад драконске, за дела против државе, а у корист непријатеља, и то нарочито у вези са преношењем важних војних информација или одавањем државне тајне, насилном променом Устава, насилним делима против Краља и његове породице, издајом и др.¹⁹

Примена Казненог законика није вероватно била задовољавајућа, јер није могла да обухвати све видове сарадње са окупатором. Већ је 25. марта 1919. године Привремено народно представништво послало Министарству правде питање које је поставио један народни посланик у вези са хапшењем особа које су се компромитовале током окупације и њиховим суђењем, објашњавајући да српски Казнени законик није предвиђао кривична дела у вези с тим, јер је донет у слободној држави, а одредбе о шпијунажи и издаји тицале су се дела која је починила страна држава на тлу

¹⁸ Министарство правде Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Глава IX и X Криминалног (Казненог) законика за Краљевину Србију, у: *Издања Министарства правде* (Београд: Државна штампарија Краљевства С.Х.С, 1919), 6–9.

¹⁹ Исто, 9–13.

Србије. Стога је било неопходно изменити Казнени законик или донети посебан закон за злочине почињене током окупације, „укључујући крађу, шпијунажу и издају, који не могу остати некажњени”.²⁰

Можда због тога, а можда и због сличних захтева који су се појављивали у новинама,²¹ Министарство правде је 1. маја 1919. послало Влади предлог којим се предвиђа да за сараднике окупатора, међу којима су били и они који су учествовали у конфискацијама, и тиме допринели осиромашењу народа, главну реч треба да имају поротни судови (према првом одељку члана 85 Казненог законика били су обични судови), јер народ, који познаје ситуацију и период у којем су извршене конфискације, мора учествовати у судском процесу. Следећег дана је Влада подржала тај предлог;²² упркос томе, измене и допуне Закона о пороти биће усвојене тек 6. септембра исте године.²³

На крају, особама које су биле осуђене због неког облика сарадње са окупатором ускраћено је право на накнаду штете коју су (евентуално) претрпели током рата. Наиме, Уредба о накнади штете проузроковане ратом 1914–1920. од 21. јуна 1920. године предвиђала је у члану 2 да немају право на накнаду штете они који су повредили чланове 83, 84, 85, 85а, 85б, 85в (први став) и 86 Казненог законика, као и они који су за време окупације били одговорни за изнуде српских грађана, који су их лажно оптужили или који су лажно сведочили против њих.²⁴

Примена закона: суђења сарадницима окупатора

Пријаве за сарадњу са окупаторима нису чекале да се правни оквир усаврши, нити да се остваре идеалне околности за покретање поступка. Правосудне институције Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца још увек су биле у фази реорганизације, а већ су добијале велики број пријава. Већ 8. фебруара 1919. године, на пример, начелник Жичког сре-

²⁰ Архив Југославије (АЈ), фонд 63, Министарство правде (МП), 4-71/19, Привремено народно представништво Министарству правде, 25. марта 1919.

²¹ Пејовић, „Београдска штампа”, 89–90.

²² АЈ, МП, 15-14/19, Министарство правде, 1. мај 1919.

²³ Пејовић, „Београдска штампа”, 91.

²⁴ АЈ, МП, 32-95 (1920), Уредба о накнади штете проузроковане ратом 1914–1920 од 21. јуна 1920.

за послао је начелнику Чачанског округа саопштење у којем се наводи да је срез преоптерећен великим бројем војних наредби и да, због недостатка квалификованог особља, не може одмах да приступи испитивању случајева функционера комуналних предузећа и других укључених у недела почињена за време окупације. Због тога, у договору са председником првостепеног суда у Краљеву, одлучено је да све ове случајеве преузме тај суд.²⁵ Сличан допис послао је нешто више од месец дана касније начелник Беличког среза председнику Првостепеног суда у Јагодини уз молбу да преузме задатак испитивања недела почињених од стране домаћих поданика, којих има око стотинак (неки оптужени, наводи се, већ се налазе у затвору), будући да срез нема довољан број полицајаца.²⁶ Недостатак људства представљао је проблем и за саме судове: 10. фебруара првостепени суд у Пожаревцу тражио је од Министарства правде да пошаље особље будући да немају довољно људи на располагању и да треба испитати велики број пријава које непрекидно пристижу.²⁷ Два дана касније начелник Пожаревачког округа додао је да од три првостепена суда у округу ради само један, и то у Великом Градишту.²⁸ Слична ситуација је била и у Брегалничком округу: средином марта 1919. године Министарство унутрашњих послова јавило је Министарству правде да окружни првостепени суд Брегалничког округа није још увек почео да ради јер нема судија, и тражило је да се убеди војне власти да пусте судије које су још увек у војсци како би се вратили својим пословима у цивилној служби, управо због општег недостатка квалификованог особља.²⁹

Недостатак правника проузроковао је неретко и проблеме међу разним судовима, с обзиром на то да су, нарочито од 1920. године, поред редовних правних активности у доба мира морали да поступају по пријавама за сарадњу са окупаторима и пријавама за ратну штету. Исте су-

²⁵ АЈ, МП, 4-19/19, Начелник Жичког среза начелнику Чачанског округа, 8. фебруара 1919.

²⁶ АЈ, МП, 4-97/19, Начелник Беличког среза председнику Првостепеног суда у Јагодини, 18. марта 1919.

²⁷ АЈ, МП, 4-68/19, Првостепени суд у Пожаревцу Министарству правде, 10. фебруара 1919.

²⁸ АЈ, МП, 4-32/19, Министарство унутрашњих послова Министарству правде, 19. марта 1919.

²⁹ АЈ, МП, 4-81/19, Министарство унутрашњих послова Министарству правде, 16. марта 1919.

дије су често морале да раде или на једном или на другом питању, па су зато премештане са једне на другу функцију, остављајући неминовно празно место у вођењу поступака. Десетог маја 1921. године, на пример, првостепени суд у Књажевцу обратио се Министарству правде с молбом да именује Добривоја Бранковића уместо Милана Јелића, јер је овај са места судије „по делима учињеним за време окупације” пребачен на место судије за ратну штету. Сличну молбу упутио је 27. јуна исте године и првостепени суд у Ваљеву, будући да је дотадашњи судија именован за судију за ратну штету у Подгорском срезу.³⁰ То је, поред осталог, био резултат успостављања приоритета од стране Министарства правде односно Владе: питање ратне штете било је и веома хитно због, између осталог, преговора око потраживања ратне одштете првенствено од Немачке, а и због држег поновног покретања привредних активности нарочито по селима, која су буквално опустошена за време окупације. То је експлицитно потврдило (може се претпоставити не први пут) и само Министарство правде, када је 29. марта 1921. године послало свим првостепеним судовима телеграм са захтевом да треба именовати за судије за ратну штету пре свега оне судије које су истраживале злочине и сарадњу са окупаторима.³¹ У неким ситуацијама локалне власти тражиле су ипак да та одлука буде барем одложена: већ 18. марта 1920. године првостепени суд у Куманову тражио је од Министарства правде да не именује судију Ристића за судију за ратну штету будући да је као иследник за ратне злочине радио на четири веома важна случаја који се односе на велики број бугарских комитета, од којих се већ 66 налази у затвору.³² Та општа ситуација је, између осталог, неминовно проузроковала кашњења у обради свих случајева, како је написао 10. маја 1922. године министарски инспектор у вези са ситуацијом у Битољу, а 10. јула потврдио и други инспектор у вези са ситуацијом у Нишу.³³

Недостатак особља, као и недостатак одговарајућих услова, били су проблеми са којима су се суочавали судови у разним градовима. Дана

³⁰ АЈ, МП, 15-32/19, Извештај Министарства правде.

³¹ АЈ, МП, 15-32/19, Телеграм Министарства правде свим првостепеним судовима, 29. марта 1921.

³² АЈ, МП, 15-32/19, Првостепени суд у Куманову Министарству правде, 18. марта 1920.

³³ АЈ, МП, 28-16/25, Извештај министарског инспектора, 10. маја 1922, и 27-25/25, Извештај министарског инспектора 10. јула 1922.

20. септембра 1919. године, на пример, иследни судија за Рамски, Звишки и Голубачки срез послао је Министарству правде захтев да му се стави на располагање зграда са најмање шест соба, затворске просторије са најмање 80 места и додатно особље, будући да је из Рамског среза добио већ 283 пријаве, из Звишког среза 206, а из Голубачког среза 224 и да до краја године очекује и до 2000 пријава укупно.³⁴ Велики број пријава регистрован је и у Ваљеву: 30. септембра 1919. иследни судија Ваљевског округа јавио је да је до тог тренутка начелник Ваљевског округа послао 47 пријава, начелник Ваљевског среза 363 и начелник Подгорског среза 456, и да свакодневно стижу нове пријаве.³⁵ У Ужицу је била слична ситуација: 15. октобра 1919. године, иследни судија који је био надлежан за истрагу дела почињених за време окупације у Ужичком, Пожешком, Ариљском срезу и у Граду Ужицу упутио је допис Министарству правде у којем се наводи да тренутно постоји 729 случајева кривичних дела која укључују и убиство које су починили „наше комите над нашим народом, и да се тај број свакодневно повећава; већ се 44 особе налазе у затвору, многи су тамо још од 2. фебруара 1919. године и знају да ће бити потребно много времена да се истрага заврши. Због тога покушавају да побегну, сами скидају окове и спремни су да нападну стражаре, иако је контрола веома јака. Томе свакако доприноси и чињеница да су затворски простори неадекватни и то им компликује живот”.³⁶

Општи поглед на број случајева, а често и на материјалне услове (као, на пример, стање затворских зграда), садржани су у извештајима инспектора које је Министарство правде послало 1921. године у све судове. Иако нема података за све градове, они јасно илуструју ситуацију у том периоду. У извештају о ситуацији у Скопљу, инспектор је написао да су 1919. године биле 153 пријаве примљене на ислеђење, од којих је до тренутка писања извештаја 27 обрађено и прослеђено суду, а у два случаја поступци су обустављени. Године 1920. била је 131 нова пријава; током исте године обрађене су и прослеђене суду 132 пријаве, у 47 случајева по-

³⁴ АЈ, МП, 29-30/19, Иследни судија за срезове Рамски, Звишки и Голубачки Министарству правде, 20. септембра 1919.

³⁵ АЈ, МП, 15-32/19, Иследни судија Ваљевског округа Министарству правде, 30. септембра 1919.

³⁶ АЈ, МП, 15-32/19, Иследни судија за срезове Ужички, Пожешки, Ариљски и град Ужице Министарству правде, 15. октобра 1919.

ступак је обустављен, а седам пријава је враћено полицији. Године 1921. била су четири нова случаја. У истом извештају се додаје да затвор – подељен на два дела, један назван „горња апсана”, са два одељења и укупно 62 затвореника, други „државна апсана”, са 86 затвореника – нема минималне хигијенске услове, као и да су просторије претрпане.³⁷ У Гњилану је било 213 случајева, од којих је 19 обрађено и прослеђено суду, 164 су обустављена, а 30 је враћено полицији³⁸. У Призрену до марта 1921. године било је 266 преосталих случајева из 1920. године и 50 нових, а до новембра исте године 86 је било обрађено, 206 обустављено и четири пријаве су прослеђене другим институцијама.³⁹ У Битољу су 1919. године биле 254 пријаве, 1920. године још 69 и 128 „по кривици Фанка Санда”, а 1921. године један нови случај. И у овом случају нису све пријаве имале исти исход: до тренутка писања извештаја 14 случајева је обустављено, 42 су обрађена и прослеђена суду, 14 је прослеђено другим институцијама, а једна пријава враћена је полицији.⁴⁰ У Прилепу је 1919. године првостепени суд примио 243 пријаве (девет је обрађено, једна је одбачена, три прослеђене другим институцијама). Наредне (1920) године примио је 185 пријава (180 је обрађено, у 49 је поступак обустављен, 16 је прослеђено другим институцијама и 24 су враћене полицији). Године 1921. исти суд примио је још 65 пријава. У тренутку писања извештаја рад је обустављен јер је судија постављен за председника суда за ратну штету.⁴¹ У Косовској Митровици, код првостепеног суда примљено је 648 пријава у 1919. години, од којих је код 109 истрага завршена и пријаве су прослеђене суду, 20 је одбачено, један случај је прослеђен другим органима власти, а 518 случајева пренето је у 1920. годину. У 1920. години било је 89 нових предмета, а само шест случајева је обрађено и предато судији, док је у 15 случајева поступак обустављен. На дан писања извештаја, 24. марта 1921. године, још ништа није учињено у вези са 317 случајева. У Тетову 1919. године списак није направљен, тако да број предмета није познат, а из списка из 1920. године може се видети да је 181 пријава пренета из 1919. године и да је било 148 нових. Укупно 58 њих је предато судији, а 24 је окон-

³⁷ АЈ, МП, 27-20/25, Извештај министарског инспектора, 7. мај 1921.

³⁸ АЈ, МП, 27-26/25, Извештај министарског инспектора, 14. новембра 1921.

³⁹ АЈ, МП, 28-15/25, Извештај министарског инспектора, 9. новембра 1921.

⁴⁰ АЈ, МП, 28-16/25, Извештај министарског инспектора, 20. маја 1921.

⁴¹ АЈ, МП, 28-19/25, Извештај министарског инспектора, 15. маја 1921.

чано, док је 21 случај прослеђен другим органима власти. У Кавадарцима 1919. завршена је истрага у 47 случајева, два су прослеђена судији, у једном случају је истрага прекинута, а шест је прослеђено другим органима власти. За 1920. годину је остало 38, примљена су још 34 нова случаја, а још 34 су била у истражном поступку. Од њих је 14 предато судији, 16 је прекинута, а 17 је прослеђено другим судовима и другим органима власти. У Куманову 1919. године била су 153 случаја, од којих је 27 истражено и прослеђено судији, а два обустављена; 124 случаја преостала су за 1920, када је пријављен 131 нови случај, од којих је 132 предато суду, 47 је обустављено, седам је прослеђено среском суду. Године 1921. била су четири нова случаја, а укупно шест је предато судији. У Охриду 1919. године било је 87 пријава, од којих је 18 истражено, 16 прекинута, један предат другим органима власти. У 1920. години биле су 84 нове пријаве, укупно је истражено и предато судији 55, у 35 случајева поступак је обустављен, један прослеђен другој институцији. Године 1921. јавила су се четири нова случаја, 20 је обрађено, а окончано 17. У Новом Пазару 1919. године било је 1320 случајева у разматрању; 1920. године било је 19 нових случајева, а 1921. године још 41. Укупно је обрађено 75, обустављен је поступак у 1200 случајева (због амнестије, наводи се), а предато полицији по новом Закону о убрзању рада судова 105 случајева. У Пријепољу 1919. године била су 234 случаја; 1920. године још нових 38, а 1921. године још 18. Укупно је обрађено 52, обустављено 222, пренето другим институцијама девет, а седам случајева враћено је полицији. У Пећи 1920. године била су укупно 203 случаја. Од њих је 95 завршено, 52 је обустављено, док је 11 прослеђено другим институцијама. Године 1921. било је нових 38 случајева, а укупно је 26 обрађено, 47 обустављено и три враћена полицији. У главном граду Београду 1919. године била су 232 случаја, од којих је девет обустављено и 18 прослеђено другим институцијама. У 1920. години била су 364 нова случаја, 13 је истражено, 311 обустављено и 43 су прослеђена другим институцијама. У 1921. години било је 20 нових случајева, 17 завршених, 54 обустављена и три прослеђена другим институцијама. Извештаји говоре и о градовима који нису били у саставу предратне Краљевине Србије: у Беранама била су 194 случаја до 1919. године, шест нових током 1920. и 25 године 1921. Укупно је шест завршено, 29 обустављено и још 226 прекинута због амнестије. Један случај је прослеђен другој институцији, а

осам је предато полицији. У Пљевљама су била 83 случаја до 1919. и 40 нових у 1920. години. Укупно је било 56 обрађених, 55 обустављених и 12 прослеђених другим институцијама.⁴²

Из извештаја није видљив целокупан број поступака будући да недостају подаци за све градове Србије; такође, није видљив даљи ток активних поступака, нити има информација о исходима и образложењима завршених или о разлозима обустављених поступака. Даља истраживања ће моћи да расветле и та питања. У овом чланку је само битно напоменути да је, по расположивим подацима о којима и сами извештаји понекад говоре, већина случајева обустављена након доношења аката помиловања односно амнестије 1921. године. У писму које је председник суда у Зајечару послао Министарству правде 10. марта 1921. године видљива је ситуација која је можда и допринела доношењу амнестије. Судија је написао да се поступци због дела учињених за време окупације већ трећу годину заредом обрађују и да стално пристижу нове пријаве. „Народ се крвно завадио”, додао је, и није се видео крај свему томе. Проблем који је подвукао судија био је да одређен број пријава има реалну основу, али велики број других пријава за које се воде ислеђења често немају ту основу. Управо због тога ти поступци постају извор мржње и освете, а требаће пуно времена пре него што ће се обрадити сви случајеви. Оно што је најгоре, додао је, била је чињеница да се доста људи налазило у притвору и да морају да чекају и две године за суђење.⁴³ Подношење кривичних пријава на основу члана 85 постало је, како су пренеле и неке новине, и политичко оружје које су неке партије злоупотребљавале, због чега су можда и неки посланици спремали предлог да се „изда амнестија за члан 85 како би сад у времену израде устава престала узајамна оптуживања”.⁴⁴

О разлозима сарадње са окупатором

Број пријава за сарадњу са окупатором представља битан податак који говори о самом постојању тог феномена у годинама 1915–1918,

⁴² АЈ, МП, 59-1/21, Извештаји првостепених судова о ислеђењу кривица извршених у времену окупације.

⁴³ АЈ, МП, 58-118/21, Председник првостепеног суда у Зајечару Министарству правде, 10. марта 1921.

⁴⁴ Пејовић, „Београдска штампа”, 107.

али недовољно о разлозима због којег је та сарадња постојала, или о разлозима самих пријава, будући да одређен број одбачених пријава сведочи о чињеници да су оне биле вероватно неосноване. Неколико послератних сећања говоре о локалном контексту те сарадње, нарочито у вези са сарадњом са немачким снагама, које су првих месеци окупације задржале своје етапне команде, односно власт у одређеним градовима кључним за одржавање контаката на путу ка Турској и Блиском истоку. У Пожаревцу, на пример, један савременик, Божа Николајевић, забележио је после рата да је немачки командант понудио његовом оцу положај цивилног гувернера Србије, али да је његов отац одбио. За разлику од њега, Николајевић је прихватио да има саветодавну улогу на локалном нивоу, „сматрајући да ћу тиме моћи само користити нашем свету”.⁴⁵ У тој улози, како тврди, могао је да спасе доста Срба из затвора и утиче на то да се обустави интернирање,⁴⁶ а покушавао је да убеди председнике општина у том подручју са којима се састајао сваког четвртка у самом Пожаревцу да се клоне саботажа (наводи да су у неким селима у више наврата пресечене телеграфске и телефонске линије).⁴⁷ Николајевић је касније као шеф грађанске управе у етапном срезу Пожаревачком успео да добије од Немаца да се Србима суди по законима Краљевине Србије и да се одобри постојање српског суда, чији је председник био познати пожаревачки правник Стеван Максимовић,⁴⁸ који је иначе у том периоду био веома активан у Ћуприји и околини у покушају (по његовим речима) да штити цивилно становништво од Бугара. Он је писао о том догађају и описао начин на који су образовани и суд и тужилаштво. Тих дана се обратио немачком команданту у Пожаревцу и изразио му захвалност јер, како је и сам рекао: „Ово наше постављање, г. Графе, и ако се налазимо у тешким околностима, због изгубљене отаџбине, донело нам је радости, што сте допустили да правду изричемо по српским законима.”⁴⁹ То стање, међутим, трајало је врло кратко: неколико дана касније, почетком јануара 1916. године, долазак Бугара значио је непризнавање и укидање тог суда и почетак интерни-

⁴⁵ Божа Николајевић, *Пог Немцима*, 18.

⁴⁶ Исто, 19.

⁴⁷ Исто, 23.

⁴⁸ Исто, 30–31.

⁴⁹ Стеван Максимовић, *Успомене из окупације немачке, аустријске и бугарске 1914–1918* (Београд: Г. Кон, 1919), 49.

рања цивила.⁵⁰ То је значило и успостављање бугарских институција и примену бугарских закона, као што је потврдио окружни управитељ у свом првом јавном обраћању пред окупљеним грађанима.⁵¹ Немачке војне власти изгледа да су и у другим градовима где су успоставиле своје етапне команде покушале да образују српску цивилну власт. Тако је било у Параћину, где је индустријалац Јован Сјенички прихватио позив немачког команданта потпуковника Шверина да постане врховни заповедник етапног округа и да буде на тај начин на челу окружне цивилне администрације која је обухватала поред Параћина још седамдесет општина.⁵²

Николајевић, Максимовић, Сјенички и други покушавали су вероватно да после рата објасне своје поступке и да се оправдају пред народом и правним институцијама.

Поменути правник Максимовић је, на пример, у својим успоменама описао тренутак када је бугарски окружни начелник поздравио окупљене грађане речима: „Да живи Цар Бугарије!”, а он отпоздравио са „живео”. У покушају да објасни и оправда тај чин, написао је да је тај отпоздрав био *conditio sine qua non*, да су знали за страшне злочине које су Бугари починили у Врању, Нишу, Лесковцу, Сурдулици и да су зато „под страхом легали, под страхом устајали”: у том смислу, с обзиром на то да право узима у обзир психолошко стање под којим је дело извршено, уколико је тај узвик „живео” био криминалан, због тог стања, по његовом тумачењу, морала је да се искључи кривична одговорност.⁵³ Максимовићеве речи могу сигурно да се узму у обзир и као један од разлога понашања чиновника, али и обичних људи који су на један или на други

⁵⁰ Исто, 51–52.

⁵¹ Исто, 61.

⁵² Јован Сјенички, *Успомене из окупиације* (Београд: Графички институт „Народна мисао”, 1930), 18–21. Сјенички је био оптужен на основу члана 85 Кривичног закона, како због његове улоге у Параћину, тако и због његовог односа са аустроугарским властима у Београду. Након три месеца у притвору, Првостепени суд у Београду ослободио га је након што је утврдио да „нема дела за стављање под суд”. Међутим, по Кривичном закону сва дела из члана 85 морала су да буду суђена поротски, и управо због тога Касациони суд касније је поништио одлуку Првостепеног суда. Сјенички се две године од прве пресуде јавио суду, који му је поново одредио притвор. Месец дана касније дефинитивно је ослобођен након нове ослобађајуће пресуде Првостепеног суда. Видети: Сјенички, *Успомене из окупиације*, 55–56.

⁵³ Максимовић, *Успомене из окупиације*, 65.

начин сарађивали са окупатором, нарочито у бугарској окупационој зони: страх од интернирања, страх од смрти, страх да ће најмилији настрадати, страх од неизвесности. Поменути Сјенички је за разлику од Максимовића јасно указао на своју свесну одлуку да буде лојалан окупатору јер, како је и сам написао, „ја сам ропство, које је снашло мене и читав народ, сматрао као невољу, која се лојалношћу може још и ублажити, а нелојалношћу само тешко погоршати”.⁵⁴ Николајевић је у својим мемоарима стално правдао своје поступке, иако су другачијег мишљења били новинари *Полиџике* који су о њему писали децембра 1919. године да је „дезертер испод војне заставе, сарадник *Београдских новина*, друг на лумповкама бугарских официра у пожаревачком округу, на лумповкама које су биле одмор после клања и убијања нашег невиног света”.⁵⁵

Можда су другде били пресудни нагон за прилагођавањем новонасталој ситуацији (у којој се уопште није знало да ли ће се икада краљ вратити и са њим српска државност) или корист. Борисав Станковић, кога је иначе *Полиџика* октобра 1919. година јавно прозвала за рад у *Београдским новинама*,⁵⁶ у својим успоменама забележио је да се за време окупације у центру Београда живот одвијао као и раније: „Исте трговине, излози, иста пијаца и исти као некад људи. Вас изненађује толики број њихов. Знајући за ужас оне погибије албанске, и по томе не да сте судили већ сте били уверени да ћете наићи на готово пустош од наших, ви се чисто зграђавате када поново угледате сва она некадања лица по својим трговинама, радњама и по улицама. И то све смирено, прибрано, са свакидањим задовољним изразом лица. Као да се ништа није десило, као да су само на стражарима заменили капе, место шајкаче качкете, место тесака пушке са натакнутим бајонетима.”⁵⁷ Тим речима је можда хтео да поручи да је сарадња са окупатором била само облик нужног прилагођавања и жеља за нормалним животом.

Даље, у крајевима који су тек 1912. године ушли у састав Краљевине Србије вероватно су се неретко током окупације дешавале пријаве због користи или освете, као што је још један савременик, Петар Петро-

⁵⁴ Сјенички, *Успомене из окупације*, 66.

⁵⁵ Пејовић, „Београдска штампа”, 89.

⁵⁶ Исто, 88; Лист *Београдске новине* излазио је у Београду за време аустроугарске окупације – прим. аут.

⁵⁷ Борислав Станковић, *Под окупацијом* (Београд: Одбор за издавање дела Борисава Станковића, 1929), 23.

вић забележио у Сувој Реци, где након предаје града од стране српског начелника „Турци и католици латили су се денунцирања” да би преко бугарских власти вршили своје освете;⁵⁸ или једноставно, чиновници су се вратили на свој посао и Бугари су их примали у општину и друга начелства, као у Призрену, због недостатка сопствених службеника.⁵⁹ Важан разлог у овим територијама представљало је са сигурношћу и незадовољство становника животом у новој држави, као и њихова лојалност државама које су сматрали својом отаџбином. То потврђује с једне стране огроман број дезертера из тих крајева 1914. и 1915. године,⁶⁰ али и учешће у окупационим апаратима и у самим масовним злочинима: поред бугарских и албанских добровољаца, најпознатији пример представља 11. македонска дивизија, која је имала велику одговорност за злочине нарочито током гушења Топличког устанка 1917. године.⁶¹

Детаљи о појединачним случајевима нуде и молбе грађана неких градова и села у циљу заштите суграђанина који је неправедно осуђен: на пример, фебруара 1920. године стотинак грађана Књажевца потписало је захтев за ослобађање бившег посланика Јована Божића, осуђеног 27. новембра 1919. године на три године затвора због своје улоге и сарадње са Бугарима након лажних оптужби његових политичких противника.⁶² Нешто слично се десило 28. августа 1922. године у Кратову, када је 41 мушкарац, у име свих грађана, затражио од министра правде помиловање за Јаћима Апостоловића и Ђорђа Шатовића, који су били оптужени да су починили неке злочине у срезу (прави злочинци који су починили многе злочине у срезу, кажу, побегли су у Бугарску) и који су осуђени од стране првостепеног суда у Куманову на 20 година затвора, гарантујући при томе за њих; међутим, Министарство правде је 6. септембра 1922. године одговорило да нема разлога за помиловање двојице осуђених.⁶³ Дана 8. новембра 1922. Паун Степановић из Злота, општине Бољевац, писао је министру

⁵⁸ Петар Д. Петровић, *Сиоменуло се, не њовраишило се. Успомене из окупираног Призрена 1915. год*, прир. Љиљана Арсовић, Голуб Јашовић (Приштина: Григорије Божовић, 1998), 35.

⁵⁹ Петровић, *Сиоменуло се*, 39.

⁶⁰ Пизари, *На Балканском фронту*, 135–140.

⁶¹ Видети: Милован Пизари, „Гушење Топличког устанка. ВМРО на челу репресије”, *Војноисторијски гласник* 2/2011, 28–49.

⁶² АЈ, МП, 4-21/20.

⁶³ АЈ, МП, 66-86/22, Писмо грађана Кратова Министарству правде, 28. августа 1922.

правде да тражи помиловање за свог сина Илију, осуђеног 16. децембра 1920. на 20 година затвора „у тешком окову”. Дана 8. јуна 1922. године, захваљујући амнестији, казна му је скраћена и скинут му је оков; Паун је својој молби приложио три листа на којима је 15 особа из Злота и околине потврдило да Илија није одговоран за дела за која је осуђен.⁶⁴

Важни детаљи произилазе и из супротних ситуација, када су грађани упућивали молбе за судски прогон некадашњих „сарадника” са окупатором. На пример, грађани села Царевца у Пожаревачком округу обратили су се 11. фебруара 1920. године директно Министарству правде тражећи да се Миленко Аћимовић, који је током окупације био председник општине Царевац, срез Рамски, округ Пожаревачки, приведе правди. У писму које је потписао Сима Мирковић у име грађана Царевца објашњено је да је Аћимовић током окупације изнуђивао новац од народа, наредио интернацију више грађана и радио у служби бугарског комитета „за добро и напредак Бугарске”, као што је и сам тврдио. После рата је против њега поднето око двадесет тужби из Царевца и нешто из села Чешљаве Баре и Средњева. У јуну 1919. године грађани Царевца окупили су се и, у присуству среског нотара, договорили да до краја месеца предају све тужбе иследним властима, што су и учинили, али никаква истрага није спроведена до децембра 1919. Тада су се обратили начелнику Рамског среза, који је наредио да се тужба проследи иследном судији, али се ни тада ништа није десило. Потом су одлучили да се обрете самом министарству како би министар наложио спровођење истраге.⁶⁵

Закључак

Велики број пријава, разни могући разлози за сарадњу са окупатором, али и за подношење пријава, чињенично стање поступака, одштета, суживот са некадашњим „сарадницима” са окупатором у послератном периоду, само су нека од питања која су још увек неистражена и која заслужују већу пажњу историчара и правника. Истраживање појединачних случајева, о којима је неретко и штампа извештавала,⁶⁶ истиче се као посебно важна

⁶⁴ АЈ, МП, 66-242/22, Писмо Пауна Степановића Министарству правде, 8. новембра 1922.

⁶⁵ АЈ, МП, 15-32/19, Сима Марковић Министарству правде, 11. фебруара 1920.

⁶⁶ Пејовић, „Београдска штампа”, 93–100. Аутор преноси разне појединачне случајеве из неколико градова.

тема јер може да расветли на нивоу микроисторије разне аспекте међуљудских односа, начине преживљавања под окупацијом, али и однос према самој окупацији. Још један изузетно битан правац истраживања требало би да се фокусира на догађаје око Топличког устанка 1917. године, односно на потенцијална пријављивања група устаника окупаторима, одбијање да се устаницима пружи помоћ, али и на каснији обрачун са остацима устаника.

Пажњу заслужује дефинитивно и компаративна анализа питања кажњавања домаћих сарадника у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца и у другим земљама чији су делови територије били под окупацијом, као Грчка, Француска, Белгија или Италија. Даља истраживања морају свакако дубље да расветле последице Првог светског рата у Србији, нарочито из перспективе друштвене историје, колико су оне утицале на ток друштвеног, економског развоја оних крајева који су највише страдали под окупацијом, али и на правни развој институција и норми у циљу спречавања и кажњавања ратних злочина и сарадње са окупатором.

Грађа која је у овом раду коришћена, као што је на почетку наведено, илуструје размере питања обрачуна са сарадницима окупатора и сву проблематику са којом су се нове власти морале суочити, пре свега у вези са недостатком одговарајућег правног оквира и стручног особља на терену. Та грађа представља свакако почетну тачку за дубља истраживања која морају да наставе са изучавањем архивских докумената из истог фонда, али и докумената из других фондова и институција, пре свега из Министарства унутрашњих послова, полицијских и нарочито судских органа на локалном нивоу.

У изучавању тих материјала будућа истраживања морају свакако да обрате пажњу на историјски контекст: нужно је свакако приступити теми сарадње са окупатором без контаминирајућег фактора који долази из огромног броја студија о сарадњи са окупатором у Другом светском рату и чији дефиниција, појмови и објашњења ризикују да понуде погрешну интерпретативну претпоставку за изучавање феномена сарадње са окупатором пре појаве нацизма и фашизма. Такође, важно је узети у обзир комплексност ситуације у Србији између 1914. и 1918. године: након повлачења краља, владе, врховне команде, војске у јесен 1915. године, и фактички без контакта са иностранством, питање је шта су обични људи мислили о будућности, колико је њих веровало да ће се поново успоставити Краљевина Србија или

је окупација била само први корак ка трајној анексији новим државама. На исти начин, требало би врло пажљиво изучавати став становника у јужним крајевима који су ушли у састав Краљевине Србије тек 1912. године, и поставити питање да ли се за њих радило о сарадњи са окупатором или о борби за ослобођење против власти према којима нису имали никакав патриотски однос. У том смислу, постојећи подаци који су у овом чланку представљени говоре да је постојао знатно већи број поступака против сарадника са окупатором управо у крајевима који су припојени Србији за време балканских ратова, што указује на могућност да су национални односи били значајан фактор у одлуци да се окупатор подржи или не.

Нова истраживања би могла не само да расветле оно што се десило у Србији, него да подстичу слична истраживања и у вези са другим територијама које су биле под окупацијом за време Првог светског рата, и да допринесу разумевању тог периода из перспективе правне, али и друштвене историје, излазећи на тај начин из досадашњих још увек актуелних уских оквира војне и политичке историје који упркос изузетној важности не дозвољавају опште сагледавање узрока, тока и нарочито последица Великог рата, како у Србији, тако и на целом Старом континенту.

Резиме

Рад се бави кажњавањем „сарадника окупатора” у Србији након Првог светског рата. Територија Краљевине Србије била је подељена на две окупационе зоне, у којима су почињени многобројни злочини. На крају рата државне власти покренуле су питање кажњавања страних ратних злочинаца, али и домаћих сарадника. У чланку се анализира питање кажњавања сарадника окупатора на територији бивше Краљевине Србије, на основу литературе и до сада некоришћене грађе Министарства правде.

Анализира се законодавни оквир за кажњавање сарадника окупатора, те правни проблеми са којима су се суочиле власти. Даље, разматрају се напори да се суди сарадницима окупатора, пре свега проблеми везани за недостатак стручног кадра и за велики број пријава које су нарочито 1920. године стизале судовима. У раду се такође истражују потенцијални разлози сарадње са окупаторима. На крају, предлажу се правци даљих истраживања како би се расветлили други аспекти живота под окупацијом,

као на пример међуљудски односи, начини преживљавања под окупацијом и однос према самој окупацији, али и питање кажњавања сарадника окупатора у Србији у односу на исто питање у другим земљама.

Списак референци – Reference list

Архиви – Archives

- Arhiv Jugoslavije: Fond 63, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije.

Објављени извори – Published sources

- Ministarstvo pravde Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Glava IX i X Kriminalnog (Kaznenog) zakonika za Kraljevinu Srbiju. U: *Izdanja Ministarstva pravde*. Beograd: Državna štamparija Kraljevstva SHS, 1919. (Cyrillic)
- Interallied Commission on the Violation of the Hague Convention and of the Principles of the International Law Committed in 1915–1918 by the Bulgarians in Occupied Serbia. *Report of the Interallied Commission on the Violation of the Hague Convention and of the Principles of the International Law Committed in 1915–1918 by the Bulgarians in Occupied Serbia*. Paris: Imprimerie Yougoslavia, 1919.

Литература – Secondary works

- Bojić, Dušica. *Srpske izbeglice u Prvom svetskom ratu (1914–1921)*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007. (Cyrillic)
- Brun, Miloš. *Beograd u Velikom ratu: u očima savremenika*. Beograd: Arhipelag, 2017. (Cyrillic)
- Connolly, James E. „Mauvaise Conduite. Complicity and Respectability in the Occupied Nord, 1914–1918”. In: *First World War Studies*, vol. 4, 1/2013, 7–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/19475020.2012.761382>
- Lapčević, Dragiša. *Okupacija*. Beograd: Štamparija Tucović, 1926. (Cyrillic)
- Lemmes, Fabian. „Collaboration in Wartime France, 1940–1944”. In: *European Review of History – Revue européenne d’histoire*, vol. 15, 2/2008): 157–177. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507480801931093>
- Marinković, Tihomir. *Iz mučnih dana za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena*. Leskovac: Soko, 1931.
- Maksimović, Stevan. *Uspomene iz okupacije nemačke, austrijske i bugarske 1914–1918*. Beograd: G. Kon, 1919.

- Mihajlović, Slavka. *Oblaci nad gradom*. Beograd: DOZ, 1955. (Cyrillic)
- Milojević, Predrag. „Kad sećanja ožive”. U: *Beograd u sećanjima 1900–1918*, prir. Pavle Savić, Vojislav Đurić, Rade Kušić, Risto Tošović, Milan Đoković. Beograd: Srpska književna zadruga, 1977. (Cyrillic)
- Mitrović, Andrej. *Jugoslavija na Konferenciji mira: 1919–1920*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969. (Cyrillic)
- Mitrović, Andrej. *Srbija u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1984. (Cyrillic)
- Mladenović, Božica. *Grad u austrougarskoj okupacionoj zoni u Srbiji od 1916. do 1918. godine*. Beograd: Čigoja štampa, 2000. (Cyrillic)
- Mladenović, Božica. *Porodica u Srbiji u Prvom svetskom ratu*. Beograd: Istorijski institut, 2006. (Cyrillic)
- *Naučni skup Srbija 1915. godine: Zbornik radova*, prir. Ljiljana Aleksić, Danica Milić. Beograd: Istorijski institut, 1986. (Cyrillic)
- *Naučni skup Srbija 1916. godine: Zbornik radova*, prir. Slavenko Terzić. Beograd: Istorijski institut, 1987. (Cyrillic)
- *Naučni skup Srbija 1917. godine: Zbornik radova*, prir. Slavenko Terzić. Beograd: Istorijski institut, 1988. (Cyrillic)
- Nikolajević, Boža. *Pod Nemcima*. Beograd: Prosveta, 1923. (Cyrillic)
- Opačić, Petar. *Srbija između Antante i Centralnih sila 1915–1917*. Beograd: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, 2009. (Cyrillic)
- Pejović, Marko. „Beogradska štampa o suđenjima za saradnju sa okupatorima u Srbiji 1918–1920. godine”. *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3 (2005), 85–109. (Cyrillic)
- Perović, Milivoje. *Ustanak na jugu Srbije 1917: toplički ustanak*. Beograd: Vojno delo, 1954. (Cyrillic)
- Petrović, Petar D. *Spomenulo se, ne povratilo se. Uspomene iz okupiranog Prizrena 1915. god.*, prir. Ljiljana Arsović, Golub Jašović. Priština: Grigorije Božović, 1998. (Cyrillic)
- Pisarri, Milovan. *Na Balkanskom frontu. Rat i zločini protiv civilnog stanovništva u Srbiji od 1914. do 1918*. Novi Sad: Prometej, 2019. (Cyrillic)
- Pisarri, Milovan. „Rad Međusavezničke komisije za ispitivanje bugarskih zločina u Srbiji u Prvom svetskom ratu. Od Skoplja do Pariza”. U: *Prvi svet-ski rat, Srbija, Balkan i velike sile*, prir. Srđan Rudić, Miljan Milkić, 517–529. Beograd: Institut za strategijska istraživanja, Istorijski institut, 2016.

- Pisarri, Milovan. „Gušenje Topličkog ustanka. VMRO na čelu represije”. *Vojnoistorijski glasnik* 2/2011, 28–49. (Cyrillic)
- Rodolf Arčibald Rajs: *izabrana dela. O zločinima Austro-Ugaro-Bugaro-Nemaca u Srbiji 1914. – 1918*, knjiga 1, prir. Miloje Pršić. Beograd: Zavod za udžbenike i Kriminalističko-policijski Univerzitet, 2019. (Cyrillic)
- Rajs, Rudolf Arčibald. *Šta sam video i proživeo u velikim danima*. Beograd: Mladost-Turist Itaka, 1997. (Cyrillic)
- Rousseaux, Xavier. „Post-war Repression”, *International Encyclopedia of the First World War*. Datum pristupa: 18. 3. 2025. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war-repression/>.
- Savatijević, Vojislav. S. *Smrt i Vaskrs. Razmatranja i utisci u Bugarskom ropstvu 1917. godine*. Beograd: Štamparija „Dom maloletnika”, 1928. (Cyrillic)
- Sjenicki, Jovan. *Uspomene iz okupacije*. Beograd: Grafički institut „Narodna misao”, 1930. (Cyrillic)
- *Srbija na kraju Prvog svetskog rata: Zbornik radova*, prir. Slavenko Terzić. Beograd: Istorijski institut, 1990. (Cyrillic)
- *Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države: Zbornik radova*, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković, Slavenko Terzić. Beograd: Istorijski institut, 1989. (Cyrillic)
- Stanković, Borislav. *Pod okupacijom*. Beograd: Odbor za izdavanje dela Borisava Stankovića, 1929. (Cyrillic)
- Stojančević, Vladimir. *Srbija i srpski narod za vreme rata i okupacije*. Leskovac: Narodni muzej Leskovac, 1988. (Cyrillic)
- *Stradanje srpskog naroda u Srbiji*, prir. Slađana Bojković, Miloje Pršić. Beograd: Istorijski muzej, 2000. (Cyrillic)
- Šarenac, Danilo. *Top, vojnik i sećanje: Prvi svetski rat i Srbija 1914–2009*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2014. (Cyrillic)
- Tasić, Dmitar. *Rat posle rata: Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920*. Beograd: Utopia – Institut za strategijska istraživanja, 2008. (Cyrillic)

SUMMARY

Milovan Pisarri
Valentina Cvetković-Đorđević

PUNISHMENT OF “COLLABORATORS WITH THE OCCUPIERS” IN SERBIA AFTER WORLD WAR I: LEGAL ASPECTS

ABSTRACT: During World War I, the territory of the Kingdom of Serbia was divided into two occupation zones: the central and western parts were occupied by the Austro-Hungarians, while the eastern and southern parts were annexed to Bulgaria. The occupation apparatuses had a distinctly repressive character. Particularly in the territories under Bulgarian occupation, war crimes were committed, and a policy of Bulgarization of the Serbian population was implemented. At the end of the war, the state authorities of the Kingdom, and later the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, raised the issue of punishing foreign war criminals, but also “domestic collaborators”, that is, subjects who collaborated with the occupiers or had some benefit from the occupation. The article analyzes the issue of punishing “collaborators with the occupier” in the territory of the former Kingdom of Serbia, based on existing literature and previously unused material from the Ministry of Justice of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

KEYWORDS: World War I, war criminals, collaboration with the occupiers, Criminal Code of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, Courts of first instance

The study addresses the punishment of “collaborators with the occupier” in Serbia after World War I. The territory of the Kingdom of Serbia was divided into two occupation zones, in which, among other things, numerous crimes against civilians were committed. At the end of the war, state authorities raised the issue of punishing foreign war criminals, as well as those who cooperated with the occupiers. The article analyzes the issue of punishing the “collaborators” with the occupier on the territory of the former Kingdom of

Serbia, drawing on existing literature as well as previously unused material from the Ministry of Justice of the Kingdom of Yugoslavia, taking in consideration first of all its legal aspects and the general attitude of the States' institutions. It analyzes the legislative framework for punishing "collaborators" with the occupier, as well as the problems faced by the authorities in its implementation, like the problems related to the lack of qualified personnel and the large number of reports, especially in 1920, that were submitted to the courts. The paper also explores the potential reasons for collaborating with the occupier. Finally, the article proposes directions for further research aimed at illuminating other aspects of life under occupation, such as interpersonal relations, ways of surviving under occupation, and the attitude towards the occupation itself, as well as the comparative analysis of the punishment of collaborators in Serbia relative to other countries.